

Марко Антонович

II. КУЛІШ В ОЦІНЦІ І. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКОГО

(З приводу 150 роковин з дня народження П. Куліша)

Як відомо, Пантелеймон Олександрович Куліш (8 серпня 1819 — 14 лютого 1897) не був популярний серед наших діячів XIX стол. Про причини цього явища багато вже писалося. Були вони і об'єктивні, і суб'єктивні, а серед останніх найбільше шкодила П. Кулішеві його палка вдача («гарячий Куліш»).

Проте існував також цілий ряд передових українських діячів, з якими Куліш зберіг дружні, або принаймні коректні зносини протягом десятиріч, хоч і розходився з ними в дуже багатьох питаннях під час своїх не завжди вдалих шукань і хитань зокрема в другій половині свого життя. До них можна зарахувати одного з провідників галицьких народовців Олександра Барвінського,¹ а з наддніпрянців хоч би Миколу Лисенка.²

Іншим таким прикладом може бути Іван Семенович Нечуй-Левицький. Тепер, коли в десятому томі творів І. Нечуя³ опубліковано багато листів цього письменника, можна скласти в загальному ясну картину про відносини І. Левицького до П. Куліша. Ця дружба тривала 28 років, а з боку Левицького перетривала смерть П. Куліша.

*

Насамперед треба сказати, що й Куліш високо оцінював І. Нечуй-Левицького як письменника. Суворий і вимотливий критик, яким завжди був Куліш, в даному разі захопився творчістю молодого тоді ще Нечуя, а це варто підкреслити зокрема у зв'язку з тим, що, як не

¹ Про ці взаємини досить докладно, хоч з перспективи часу і трохи ідеалізуючи їх, розповів сам О. Барвінський, *Образки з громадського і письменського розвитку Русинів*, т. I, Коломия 1912, стор. 175—336 (листи Куліша до Барвінського Олександра і його брата Володимира) і т. II, Коломия 1913 стор. 3—16 і 149—156.

² Див. М. В. Лисенко, *Листи*, Київ 1964, стор. 533, зокрема листи до Ганни Барвінок.

³ І. С. Нечуй-Левицький, *Зібрання творів*, т. X, Київ 1968, стор. 587.

як, Нечуй мав уже інші естетичні критерії й у порівнянні з літературними смаками, в яких виховувався Куліш, був все ж прогресивний.

З другого боку від проникливого Куліша не заховались і слабкі сторони творчості Левицького. Так у листі до О. Барвінського від 3 лютого 1876⁴ Куліш закидає І. Нечуєві нерозуміння історичного життя, а далі зазначає: «... а найгірш, що пише докіль пишеться. Се все одно, що змолотивши копу жита, везти до млина не перевіявши і не перепускаючи: поїдять, мовляв, і таке. Воно — то поїдять, тільки не в таку користь, як саме чисте зерно...»

Майже п'ять років пізніше О. Барвінський дав П. Кулішеві на дорогу один із кращих творів І. Нечуя «Кайдашеву сім'ю», що саме тоді вийшла.⁵ Прибувши до Відня П. Куліш написав Барвінському листа (16. XII. 1880), а до листа додав таку красномовну дописку: «З великим уподобанням читав дорогою Кайдашеву сем'ю, що Ви, Добродію, спасибі Вам, дали мені. Що за свіже чуття краси природи і людського серця! Ні, ще наша Мати не вмирає».⁶

*

У статтях і листах поміщених у десятому томі творів І. Нечуя-Левицького багато згадок про П. Куліша, з яких можна побачити як оцінював Нечуй Куліша як знайому особу, мовознавця, письменника й перекладача та як історика.

Особисті зносини.

Ще батько Івана Семена Левицький збирав і записував для П. О. Куліша етнографічні матеріали і малий Іван переписував їх для Куліша, як це пізніше виявив Панько Омелькович.⁷

У всякому разі І. Нечуй-Левицький мав змогу з батькової бібліотеки познайомитися добре з творами П. Куліша, якого він глибоко поважав, як це бачимо з спогадів та різних згадок. Під час свого учителювання у Седлеці (1867—72) І. Левицький довідався, що Куліш перебуває в Варшаві й поїхав спеціально його відвідати й познайомитися особисто. Це знайомство мало величезний вплив на Левицького.

У автобіографічному листі до історика української літератури Омеляна Огоновського (24. VII. 1890) Левицький докладно зупиняється на цій поїздці і знайомстві з П. О. Кулішем, його дружиною Ганною Барвінок та її братом В. М. Білозерським. «Ця знайомість, — пише Іван Семенович, — додала мені моральної сили на чужині: мені було з

⁴ О. Барвінський, *Образки...* т. I, стор. 256.

⁵ *op. cit.*, т. II, стор. 153.

⁶ *op. cit.*, т. I, стор. 288 (правопис сучасний, М. А.).

⁷ *Твори* т. X (повна бібліографічна нотатка в прим. ч. 3), стор. 508.

ким душу одвести».⁸ Завдяки Кулішеві І. Левицький мав нагоду познайомитися також з М. Костомаровим.⁹

Хоч Куліш незабаром після переїзду Левицького в Седлець і припинив свою нещасливу службу в Варшаві, то все ж таки, мабуть, Левицький декілька раз встиг його відвідати. На те принаймні вказують деякі натяки. Нечуй використовував літературний досвід Куліша і давав йому свої твори на перегляд («Причепа»)¹⁰. При одній такій нагоді П. Куліш і загубив першу редакцію «Миколи Джері».¹¹

З одного з таких перебувань у Варшаві в Куліша І. Левицький пригадував пізніше в листі до Михайла Грушевського одну свою розмову про Шевченка (лист 28. II. 1902). На запитання, чому Шевченко писав свої повісті російською мовою, Куліш запевнив Нечуя, що «Шевченко думав, що треба писати українською мовою не тільки повісті, але й усе. А писав він свої повісті для журналів, ради заробітку, бо в його засіб був малий».¹²

Ще одна згадка про Варшаву і Куліша є в листі Левицького до Івана Пулюя (9. IV. 1905).¹³ На запитання Пулюя, з якої мови зроблений переклад Біблії (це хотіло знати Британське Біблійне Товариство — видавець першої української Біблії) Іван Левицький пригадав, як він прийшов до Куліша «в Варшаві й застав його за роботою, за перекладом „Біблії”», що потім згорів у Мотронівці.¹⁴ Перед ним лежала польська, російська і французька „Біблія”. Куліш закликав тоді Нечуя відсвіжити знання гебрейської мови в рабіна, в якого вчився і Куліш.¹⁵ Сам Левицький, хоч і мав певне знання старогебрейської мови робив свій переклад з німецької, як зазначав у тому ж листі.

Усе це вказує на дружні відносини між Кулішем і Левицьким, які збереглися на все життя. Символічним можна назвати також той факт, що їх співробітництво не припинилося з смертю Куліша. Доля хотіла, що І. Левицький докінчував переклад Біблії, над яким П. Ку-

⁸ *op. cit.*, стор. 326.

⁹ *ibid.*

¹⁰ У першому томі творів І. Нечуя-Левицького (Київ 1965, стор. 144—145) є фото — копія сторінки повісті «Причепа» з власноручними поправками Куліша.

¹¹ *op. cit.*, стор. 270. Сам Куліш писав про цю пригоду О. Барвінському 9 травня 1871 р. з Відня: «Сю повість украдено в мене в Кракові з вельми для мене дорогими, хоч ні для кого більше незначними папірами...» (О. Барвінський, *Образи... т. I*, стор. 226—7). Ця перша редакція називалася «Наймит Яріш Джеря». Пор. лист І. Левицького до М. Грушевського (11 грудня 1900 р.). Твори т. X, стор. 369.

¹² *op. cit.*, стор. 397. Це не зовсім точно. Насправді Шевченко писав свої повісті на засланні, де мав неофіційний дозвіл писати і то лише поросійському.

¹³ *op. cit.*, стор. 442—3.

¹⁴ Хутір, де жив і працював Куліш.

¹⁵ Нечуй-Левицький вивчав старогебрейську мову в духовній академії.

ліш працював довгі роки.¹⁶ Тай сам Нечуй-Левицький уважав Куліша своїм другом¹⁷ і пильнував оскільки це було в його силах за фінансовими інтересами Ганни Барвінок у зв'язку з гонораром за переклад Біблії виданої Британським Біблійним Товариством.¹⁸ Все ж таки Нечуй уважав Пулюя авторитетнішою особою і ближчим «до небіжчика Куліша», тож і звернувся до нього, коли хотів переконати Ганну Барвінок, щоб і вона передала свою частку гонорару «на убогих студентів русинів Львівського університету», як це зробив і сам Нечуй.¹⁹

Куліш — мовознавець.

Це окрема, складна та широка тема, якій можна було б присвятити спеціальну увагу, а тому ми на цьому питанні зупинимося лише коротко. Як бачимо з численних згадок І. Нечуй-Левицький уважав П. Куліша великим авторитетом у всіх мовних питаннях. Щойно десять років після смерті Куліша (десь від 1907 р.)²⁰ внаслідок дрібних спорів Нечуй-Левицький набрався в мовних питаннях крайньої нетерпимости, став дріб'язковим та сварився на ліво і на право за правопис і тоді попадало вже й покійному Кулішеві, якщо він писав щось не так, як подобалося Нечуєві.

У багатьох питаннях І. Левицький займав без сумніву правильні позиції, але його нетерпимість і азарт засліплювали письменника. Так, наприклад, він почав воювати проти слів складених з префіксом спів- і пропонував замість співробітник вживати сотрудник, зам. мені — міні, зам. боїшся — боїсья, тощо.²¹ Ця нетерпимість довела І. Левицького й до морально недопустимих нарікань, які він звернув російською мовою до Британського Біблійного Товариства, закидаючи І. Пулюєві, що він переправив текст на правопис Желехівського,²² себто удосконалений правопис Куліша. Не задовольнившись цим він ще й під'юджував Ганну Барвінок і від себе написати в цій справі листа і навіть склав їй текст.²³

¹⁶ Лист до Івана Пулюя (14 травня 1901 р.). Твори т. X, стор. 373.

¹⁷ Лист до Бориса Грінченка від 11 липня 1901. Ор. cit., стор. 384.

¹⁸ Численні листи до Ганни Барвінок та інших осіб.

¹⁹ Лист до І. Пулюя (14 січня 1904) ор. cit., стор. 409. Див. також лист до М. Грушевського (21. I. 1904) стор. 408.

²⁰ Ще в листі до Павла Житецького (26 квітня 1906) він на деякі мовні неконсеквентності Пулюя реагував досить резигновано: «що впало з воза, — то пропало», ор. cit., стор. 467, а 13 квітня 1907 р. в листі до М. Лободовського він уже займає войовничі позиції: «А коли Куліш казав Вам, що галицьку письменську мову варто викинути на смітник, то він казав правду». ор. cit., стор. 468. Тоді ж Нечуй-Левицький зводив також бої з С. Ефремовим і О. Лотоцьким за правопис видавництва «Вік».

²¹ ор. cit., стор. 470.

²² ор. cit., стор. 473—4.

²³ ор. cit., стор. 478—480.

Все ж таки для Левицького Куліш лишався в загальному великим авторитетом у мовних питаннях,²⁴ хоч при одній нагоді він і згадував, що «я йду за народною живою мовою й за Шевченком, а не за чернігівцем Кулішем, та й годі».²⁵ При іншій нагоді він підкреслює, що сам Куліш, мовляв, казав: «...пишіть так, як говорять у вас в Кавнівському, Черкаському, Чигиринському повітах, бо там (та й в цій половині Київщини до Таращі й Білої Церкви, додаю я) нема нічого великоруського й польського».²⁶

У листі до Б. Грінченка Нечуй-Левицький обороняє Кулішеві неологізми в перекладі «Біблії», «бо в кого ж їх тепер нема, хоч вони повинні бути, бо це закон розвитку кожної мови, коли вона поступає наперед».²⁷ 8 лютого 1902 р. Нечуй просить Пулюя ввести консеквентно одну якусь форму назв народів чи осіб у «Біблії» й лишає йому в цьому вільну руку, хоч і радить Кулішеву «египці» переправити на єгиптяни по аналогії з кияни.²⁸ Поряд з тим І. Левицький виступав проти переборщеного ввведення в мову архаїзмів, які так любив Куліш.²⁹

У деяких випадках Куліш у творі Нечуя вставляв такі слова, про які сам І. Левицький каже, що він їх не знає. Так, наприклад, в «Причепі» Куліш вставив слово бодьян (рослина, на якій настоювали горілку). При цій нагоді І. Левицький признається Б. Грінченкові; «Я ні горілки, ні деяких настоек із роду непив».³⁰

Коротко кажучи, в питаннях Левицький високо цінив Куліша й йшов у основному за його вказівками, хоч і виявляв і в мовних і в правописних питаннях багато дріб'язковості такої чужої покоління Куліша.³¹ Все ж таки основний підхід обох до мови протилежний:

²⁴ У статті «Українська Декадентщина», Твори т. X, стор. 201, І. Левицький оцінюючи одне оповідання Г. Хоткевича пише, що воно «написане гарною чистою народною мовою, якраз такою, як Гродчук (П. Куліш) писав відоме оповідання „Сіра кобила”». Ця стаття написана приблизно в 1911 р.

²⁵ *op. cit.*, стор. 455 (Лист до П. Стебницького (21 вересня 1905)). Ця мова була ж органічно близька Нечуєві, оскільки він походить з тих же околиць, як і Шевченко.

²⁶ Лист до М. Лободовського (29 травня 1907), стор. 471.

²⁷ *op. cit.*, стор. 387.

²⁸ *op. cit.*, стор. 392.

²⁹ *op. cit.*, стор. 434.

³⁰ *op. cit.*, стор. 398 (лист 12 березня 1902).

³¹ Досить характерним з цієї точки зору може служити лист М. Костомарова до О. Кониського (січень 1863 р.), в якому читаємо: «...підіймати речі та сварки за правопис єсть-то педантство і школярство, котре не тільки жодної користі не принесе, але ще й народній нашій справі у великій перешкоді стане. Нехай краще правопис неладний буде, та література цвістиме і народ підноситься, ніж правописа ради стати важнішому ділу. А воно стане запевне, як тільки ми почнемо про той правопис теревені гнути». (М. Возняк, листування Костомарова з Кониським, Україна 1925, кн. 3/12), стор. 74.

Куліш архаїзує нарочито мову, а Нечуй виявляє часом просто революційні тенденції в пристосуванні до найновіших, часто випадкових мовних форм.³²

Оцінка літературної творчості Куліша.

Ми вже бачили з деяких цитат, що І. Нечуй-Левицький високо оцінював П. Куліша як письменника. Зрештою в цій галузі в українському літературознавстві панує однозначність. Куліш-прозаїк, а зокрема автор дрібних оповідань користується загальною пошаною. У згоді з загальною утвердженою оцінкою І. Левицький не надто високо ставить «Чорну Раду». У листі до Грушевського Левицький згадує, що «Чорна Рада» «написана сухувато».³³

Досить несподівана оцінка Левицького поезії Куліша. У листі до того ж М. Грушевського³⁴ Нечуй-Левицький дуже високо ставить такі твори Куліша, як «Маруся Богуславка» і «драмована трилогія» («Байда Вишневецький», «Гетьман Петро Сагайдачний» і «Цар Наливай»). Ці твори на думку Левицького «... мають високу поетичну вартість...». Трохи згодом він, щоправда, «Царя Наливая» уважає рифмованою історією, але ж «Гетьмана Петра Сагайдачного» Левицький ставить «нарівні з утворами Лермонтова та Альфреда Мюссе» і додає:

«Я розгортав Лермонтова і порівнював деякі місця з утворами Кулішевыми, читаючи їх навперемінки — і поезія там і там однієї вартости... І все те виложено гарними віршами, не білими, котрих я не зношу, а через стрічку рифмованими...»³⁵

Обговорюючи збірку поезій і прози «Досвітні огні», упорядковану Б. Грінченком (Київ 1906), І. Левицький закидає упорядникам, що вони «не вибрали кращих і вищих поезій небіжчика Куліша з його «Марусі Богуславки», де є місця високої поезії, котрі можна поставити нарівні з кращими й високими поетичними творами польського поета

³² Ілюстрацією до цього може послужити такий багатомовний уривок з листа І. Левицького до П. Стебницького (7 лютого 1905 р.): «... Д. Грінченко знов проводить ту думку, щоб зв'язати нову українську письменність з старою та з Кулішем, і через те треба писати — щастє, сей, мені. А Куліш мені казав, що він пише так не почернігівській, а щоб був зв'язок теж з старою літературою... Але так можна дійти до Максимовичевої правописі і... навіть до Нестора-літописця. А я по своїй вдачі не люблю усякого староття і маю потяг до живої сьогочасної мови. За мій вік, за якихсь 50 років в нас на Київщині та і в Полтавщині мова так змінилась, що за народньою мовою нам треба не йти слідком, а бігти, щоб догнати її...»

³³ Твори т. X, стор. 362.

³⁴ ор. cit., стор. 370—71. Лист 11 грудня 1900 р.

³⁵ ibid.

Словацького, або й Лермонтова».³⁶ Також у листі до Б. Грінченка (24 лютого 1901) Нечуй-Левицький порівнює Куліша з Лермонтовим: «Вірш у нього пречудовий, гладенький і влучний та твердий, як сталь. Сила в віршах подекуди велика, хоч видно в них потроху школу й вплив Байрона в деяких побічних міркуваннях, перемішаних з картинами та лірикою».³⁷ Також у цитованому листі до М. Грушевського він вказує на байронівську форму — не зміст».³⁸

Цікаво, що в оцінці перекладів Куліша І. Левицький скоріше захоплений самим фактом перекладу, гордістю з того, що ось нарешті й по-українському є переклади світових письменників. Менше тодішніх громадян українського світу цікавила форма і точність перекладу. Зрештою був у тому й запал боротьби, адже ж російська цензура найбільше поборювала якраз усякі переклади на українську мову.

З усього бачимо, що Нечуй-Левицький високо цинив творчість Куліша, хоч поезію він оцінював не надто фахово. По-новому до цього питання зумів підійти щойно М. Зеров за 1920 років.³⁹ У перекладі «Біблії І. Нечуй-Левицький став співавтором П. Куліша і цій справі він присвятив більше труду ніж могло б видаватися на перший погляд.⁴⁰

Історична оцінка.

Ми вже згадували, що П. Куліш був невисокої думки про історичні знання І. Левицького. Левицький істориком не був, а його літературні твори на історичні теми викликали сумніви й у інших знавців.⁴¹ Проте, він цікавився історією, а його знання в цій ділянці були досить значні як на любителя.⁴² З цього погляду зокрема цікаві листи Нечуя-Левицького до М. Грушевського, з яким він листувався ще від 1884-го року і якого фактично вводив у літературу.

З свого боку і Нечуй-Левицький гостро критикував Куліша-історика, зрештою — це було тоді «модерно». В історичній галузі між Кулішем і українською громадськістю велася завзята війна, в якій з боку громадськості брали участь навіть такі діячі, як М. Костомаров, Д. Мордовець, тощо.

Зрештою, треба визнати, що І. Левицький не критикував знання Куліша. Навпаки, з натяків бачимо, що він шанував це знання Кулі-

³⁶ *op. cit.*, стор. 177.

³⁷ *op. cit.*, стор. 372.

³⁸ *op. cit.*, стор. 371.

³⁹ Поетична діяльність Куліша (М. Зеров, До джерел, Краків-Львів 1943, стор. 17—58).

⁴⁰ Твори т. X, стор. 373—4. Лист до І. Пулюя (14 травня 1901 р.).

⁴¹ Так напр., редакція «Киевской Старини» відмовилася друкувати Стремлю Вишневецького, твір Нечуя з уваги на історичні недогляди (*op. cit.*, стор. 391 і 394—5).

⁴² *op. cit.*, стор. 411—13 (лист до Ганни Барвінок 22 квітня 1904 р.).

ша і його освіченість. Все ж таки Нечуй-Левицький уважав його письменником, а не істориком. З цим трудно погодитись, але ж не забуваймо, що це реакція не так на зміст, на факти та на глибину історичного знання П. Куліша, як на його інтерпретацію фактів та концепцію історії України.

У листі до М. Грушевського (11 грудня 1900 р.) І. Левицький згадує, що «Куліш мав великий талант, та шкода, що він пошився навчось в історики і понаплітав там якоїсь джумижії, повернувши українську історію догори ногами, як писав критик, Карпов, замість того, щоб присвятити себе поезії».⁴³ Далі, у тому ж самому листі І. Левицький, до речі досить правильно підкреслює, що:

«в Куліша... історичні діячі... часом освітлені... тенденцією дуже неправдивою, бо написаною „задніми числами“. Куліш силує Петра Сагайдачного ка я т и с ь (підкр. І. Н.-Л.), що він ходив воювати Московське царство. Але чи він не самохить туди ходив? І він, і Богдан, і козаки ходили туди під загадом Польщі як піддані короля. Певно Куліш не доглядив, що й Москва так само плюндрувала Україну в ті часи, як, приміром, військо Бориса Годунова зруйнувало дорешти Прилуку з храмами в часи Самозванщини в 1604 р., а Алексій Михайлович і стрільці руйнували Білу Русь так, що од їх одкинулись православні пани, що були поприставали до їх. А що тепер діють просвічені „союзные войска“ в Китаї? Грабують Пекін та палять...»⁴⁴

Писалося це саме під час «боксерського повстання» наприкінці 1900 року.

Незабаром після того у листі до Б. Грінченка (24. лютого 1901 р.) І. Левицький повторює ці думки в дечому їх уточнюючи. Нечуй-Левицький тішився тим, що Б. Грінченко задумав видати альманах на пам'ятку П. Куліша («такого славного письменника»), але додає від себе:

«Тільки горенько, що це усе освічено неправдивим світлом, поглядами на українську минувшину, чисто польськими, через котрі він поставив нашу історію догори ногами, як сказав у свій час критик Карпов. Це багато поспувало його утвору та ще й з додатком оригінальничання та супротивності Костомарові та Шевченкові... Ось, мов, вам! Дивіться! Он якої я заспівав вам зовсім не в унісон з вами і... і пошкодив своїм утворам таки здорово...»⁴⁵

Проте, це стусується, samozрозуміло, лише пізнішої творчості Куліша. За 1860-х років Нечуй-Левицький уважав Куліша авторитетом.

⁴³ Твори, т. X, стор. 370—1.

⁴⁴ *ibid.*

⁴⁵ *op. cit.*, стор. 372.

Так, наприклад, обговорюючи «малоросійську оперу — Послідній кошовий запорозький» маловідомого письменника Дмитра Старицького (1865 р.) І. Нечуй протиставить йому «чудових „Гайдамак” Шевченка і „Коліїв” Куліша».⁴⁶ Доказуючи, що гайдамаки не розбійники, як думають поляки, Нечуй додає такі маркантні слова: «Але відома річ, чому гайдамаки не любі ляхам! — Бо вони були спасителями своєї батьківщини і ворогами своїх ворогів».⁴⁷

Приховану критику П. Куліша-історика маємо, мабуть, і в листі І. Левицького до Ганни Барвінок (22 квітня 1904), хоч його там і не згадано. Це самозрозуміло, адже ж лист писаний дружині покійного письменника, для якої постать Куліша була найвищою вартістю в її житті. Всупереч ідеї Куліша про «культуртрегерство» Москви на Україні весь свій довгий лист І. Левицький присвячує доказові того як Москва грабувала культурно Україну творячи своє власне культурне життя і будуючи свою власну імперію.⁴⁸

Як бачимо, Куліша як історика Нечуй-Левицький не зумів належно зрозуміти і оцінити. Як завзятий борець на ясно визначеному громадському фронті Нечуй-Левицький вірно йшов уторованим шляхом і приніс своєю працею багато користі Україні. Він не міг зрозуміти, що оригінальні, хоч часом підказані й особистими мотивами, концепції Куліша відкривали нові обрії, що деякі з них треба було перевірити, а навіть якщо велику частину їх варто відкинути, то й це треба зробити щойно після докладного їх вивчення.

Дискусія з Кулішем сприяла поглибленню історичного знання, з'ясуванню правди і кристалізації нових інтерпретацій історичного розвитку. М. Грушевський, хоч і не погоджувався з П. Кулішом, але ж він правильно побачив, що історичні праці Панька Олельковича дуже цінні і глибокі.⁴⁹

Цього не міг побачити письменник і громадський діяч Іван Семенович Нечуй-Левицький, для якого Куліш був у галузі історії провалом одного відтинку протиросійського фронту, на якому Нечуй-Левицький боровся усе своє життя.

⁴⁶ *op. cit.*, стор. 70.

⁴⁷ *ibid.*

⁴⁸ *op. cit.*, стор. 411—413.

⁴⁹ Розвідку Куліша «Первий період козацтва од його початку до вогування з ляхами» («Правда» 1868) оцінив так: «первий період» був цінний широким соціальним тлом, на яким Куліш виводив історію козащини, й значною свободою своєю від легендарної традиції; можна назвати його може найціннішим з усієї літератури...» (Історія України-Руси, т. VII, стор. 567.